

प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या शैक्षणिक संपादणुकीवर कोरोनाकाळातील शाळाबंदीचा परिणाम :

एक अवलोकन

नवनाथ अंबादास जाधव

संशोधक विद्यार्थी, शिक्षणशास्त्र विभाग, महात्मा गांधी मिशन विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

डॉ. रामेश्वर आर. कणसे

संशोधन मार्गदर्शक, सहाय्यक प्राध्यापक (तत्वज्ञान), आंतरविद्याशाखा, एम.जी.एम. विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर
गोषवारा

कोविड-19 महामारीने संपूर्ण जगातील शिक्षण व्यवस्था अभूतपूर्व संकटात टाकली. या काळात दीर्घकाळ शाळा बंद राहिल्यामुळे विशेषतः प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या शिक्षणावर गंभीर परिणाम झाला. प्राथमिक शिक्षण हा मुलांच्या शैक्षणिक आयुष्याचा पाया मानला जातो. वाचन, लेखन, गणित, भाषा कौशल्ये, समजून घेण्याची क्षमता व सामाजिक सवयी यांचा विकास याच टप्प्यावर घडतो. परंतु कोरोनाकाळातील शाळाबंदीमुळे हा पाया कमकुवत झाल्याचे अनेक अभ्यासांतून स्पष्ट झाले आहे. या शोध निबंधात प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या शैक्षणिक संपादणुकीवर शाळाबंदीचा झालेला परिणाम अभ्यासण्यात आला आहे. ऑनलाइन शिक्षण, दूरदर्शनवरील शैक्षणिक कार्यक्रम, स्वयंअध्ययन साहित्य यांसारखे पर्यायी मार्ग उपलब्ध असले तरी सर्व मुलांना त्याचा समान लाभ मिळाला नाही. ग्रामीण भागातील मुले, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक, स्थलांतरित कुटुंबातील मुले आणि पहिली-दुसरीतील विद्यार्थी सर्वाधिक प्रभावित झाले. या निबंधात शाळाबंदीमुळे निर्माण झालेली अध्ययन घसरण (Learning Loss), वाचन-लेखन कौशल्यांवरील परिणाम, गणिती संकल्पनांतील कमतरता, तसेच मुलांच्या मानसिक व सामाजिक विकासावर झालेला प्रभाव यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. अभ्यासासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करून वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धती अवलंबण्यात आली आहे. निष्कर्षातून असे आढळते की शाळाबंदीचा परिणाम दीर्घकालीन स्वरूपाचा असून त्यावर तातडीने उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. पूरक अध्यापन, अध्ययन भरपाई कार्यक्रम, पालक-शिक्षक समन्वय आणि समावेशक शैक्षणिक धोरणे राबविल्यास प्राथमिक स्तरावरील मुलांची शैक्षणिक संपादणूक पुन्हा सक्षम करता येऊ शकते.

मुख्य संबोध: प्राथमिक शिक्षण, शाळाबंदी, शैक्षणिक संपादणूक, कोविड-19, अध्ययन घसरण

प्रस्तावना

प्राथमिक शिक्षण हा कोणत्याही शिक्षण व्यवस्थेचा सर्वात महत्त्वाचा टप्पा असतो. याच स्तरावर मुलांमध्ये वाचन, लेखन, गणित, भाषा कौशल्ये, विचारशक्ती आणि सामाजिक सवयींचा पाया घातला जातो. बालकाच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्राथमिक शिक्षण अत्यंत आवश्यक आहे. मात्र कोविड-19 महामारीने या टप्प्यालाच सर्वाधिक धक्का दिला. मार्च 2020 पासून देशभरातील शाळा बंद करण्यात आल्या. ही शाळाबंदी काही आठवड्यांची नसून जवळजवळ दोन वर्षे चालू राहिली. या काळात माध्यमिक व उच्च शिक्षणातील विद्यार्थ्यांनी काही प्रमाणात ऑनलाइन शिक्षणाशी जुळवून घेतले; परंतु प्राथमिक स्तरावरील मुलांसाठी हा बदल अत्यंत कठीण ठरला. कारण या वयोगटातील मुले प्रत्यक्ष संवाद, शिक्षकांचे मार्गदर्शन, सततचा सराव आणि वर्गातील वातावरणावर अधिक अवलंबून असतात. शाळाबंदीच्या काळात ऑनलाइन शिक्षण, दूरदर्शनवरील शैक्षणिक कार्यक्रम, व्हॉट्सअॅपद्वारे अभ्याससाहित्य आणि स्वयंअध्ययन पुस्तिकांचा वापर करण्यात आला. तथापि, तांत्रिक

साधनांची अनुपलब्धता, पालकांचे मर्यादित शैक्षणिक ज्ञान, इंटरनेटची अडचण आणि मुलांची एकाग्रता कमी असणे यामुळे अपेक्षित परिणाम साधता आला नाही. याचा थेट परिणाम मुलांच्या शैक्षणिक संपादणुकीवर झाला. अनेक मुलांची वाचनगती कमी झाली, लेखन कौशल्ये मागे पडली आणि गणितातील मूलभूत संकल्पना विसरल्या गेल्या. काही मुलांनी शाळेशीच नाते तोडले, तर काही मुले कायमची शिक्षणाबाहेर पडण्याच्या धोक्यात आली. या पार्श्वभूमीवर, प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या शैक्षणिक संपादणुकीवर कोरोनाकाळातील शाळाबंदीचा झालेला परिणाम अभ्यासणे अत्यंत आवश्यक आहे. या शोध निबंधात शाळाबंदीचे स्वरूप, शैक्षणिक संपादणुकीवरील परिणाम, निर्माण झालेली आव्हाने तसेच भविष्यातील उपाययोजना यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

1. कोरोनाकाळातील शाळाबंदीचे स्वरूप समजून घेणे.
2. प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या शैक्षणिक संपादणुकीवर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
3. अध्ययन घसरणीची कारणे ओळखणे.
4. शाळाबंदीमुळे निर्माण झालेली शैक्षणिक व सामाजिक आव्हाने विश्लेषित करणे.

संशोधन पद्धती

हा शोध निबंध दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. शैक्षणिक अहवाल, संशोधन लेख, सरकारी दस्तऐवज, परिषदांचे अहवाल आणि शिक्षण क्षेत्रातील अभ्यास यांचा उपयोग करण्यात आला आहे. अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

कोरोनाकाळातील शाळाबंदीचे स्वरूप

कोविड-19 प्रतिबंधांसाठी शाळा अचानक व दीर्घकाळासाठी बंद करण्यात आल्या; परिणामी पारंपरिक प्रत्यक्ष वर्गशिक्षण पूर्णपणे थांबले. शिक्षण सुरु ठेवण्यासाठी विविध पर्यायी पद्धती स्वीकारल्या गेल्या अनेक शाळांनी झूम, गूगल मीट सारख्या ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मद्वारे लाईव्ह वर्ग सुरु केले. परंतु ऑनलाइन वर्गांना सर्वत्र समान प्रतिसाद मिळाला नाही कारण अनेक भागांत इंटरनेट व उपकरणांच्या मुद्रीत अडचणी आल्या. दूरदर्शनावर शैक्षणिक वाहिन्या सुरु करून अभ्यासक्रमाचे संदर्भ प्रेषित केले गेले; हे विशेषतः इंटरनेट उपलब्ध नसलेल्या ग्रामीण किंवा गरीब भागातील विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त ठरले. काही शाळा व स्थानिक संस्थांनी पठन-साहित्य, कार्यपत्रके व स्वयंअध्ययन पुस्तिका घरपोच वितरित केली, ज्यामुळे ऑफलाइन अभ्यास शक्य झाला.

शिक्षणात वैविध्य आणण्यासाठी शिक्षकांनी व्हॉट्सअप गट, ऑडिओ-नोट्स आणि प्री-रेकॉर्डेड व्हिडिओ वापरले. स्थानिक स्वयंसेवक व ग्रामपंचायतीच्या सहकार्याने काही ठिकाणी रेडिओ व सामुदायिक कार्यक्रमाद्वारे शिक्षण पोहोचविण्याचे उपक्रम राबवले गेले. तथापि, प्राथमिक स्तरावरील लहान मुलांसाठी ऑनलाइन शिक्षणाची प्रभावीता मर्यादित होती कारण प्रत्यक्ष मार्गदर्शन, चपळ संवाद व हाताने सराव आवश्यक असतो. शिक्षक-पालक समन्वय व मुलांची सतत उपस्थिती सुनिश्चित करणे ही मोठी आव्हाने बनली. एकंदरित, शाळाबंदीचे स्वरूप बहुआयामी आणि परिस्थितिनिहाय असले, तरी प्राथमिक शिक्षणासाठी ते अपुरे आणि अनेक असमानता वाढवणारे ठरले.

शाळाबंदीचा शैक्षणिक संपादणुकीवर परिणाम

कोविड-19 काळातील शाळाबंदीचा सर्वाधिक आणि दीर्घकालीन परिणाम प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या शैक्षणिक संपादणुकीवर झाला. या टप्प्यावर मुलांमध्ये वाचन, लेखन, गणित, समज, एकाग्रता आणि शिकण्याच्या सवयी विकसित होत असतात. मात्र प्रत्यक्ष वर्गशिक्षण खंडित झाल्यामुळे ही प्रक्रिया विस्कळीत झाली. पर्यायी शिक्षणाच्या मर्यादा, मार्गदर्शनाचा अभाव आणि घरातील शैक्षणिक वातावरणातील तफावत यामुळे अनेक मुलांची अध्ययन प्रगती मंदावली. परिणामी शैक्षणिक गुणवत्तेत असमानता वाढली आणि अध्ययनातील तुटवडा स्पष्टपणे दिसून आला.

- 1. मूलभूत शैक्षणिक कौशल्यांवरील परिणाम:** शाळाबंदीमुळे प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या मूलभूत शैक्षणिक कौशल्यांवर गंभीर परिणाम झाला. वाचन कौशल्यात लक्षणीय घसरण दिसून आली; अनेक मुलांनी अक्षरओळख आणि शब्दवाचन विसरले. लेखनात शुद्धता, ओळख आणि गती कमी झाली. गणितात बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार यांसारख्या मूलभूत संकल्पना पक्क्या न राहिल्याने पुढील शिक्षणासाठी आवश्यक पाया कमकुवत झाला. प्रत्यक्ष सराव, शिक्षकांचे निरीक्षण आणि सातत्यपूर्ण दुरुस्ती अभावामुळे मुलांची शिकण्याची प्रक्रिया खंडित झाली.
- 2. अध्ययन घसरण:** अध्ययन घसरण ही शाळाबंदीतील सर्वात गंभीर समस्या ठरली. नियमित सराव न होणे, घरातील शैक्षणिक वातावरणाचा अभाव आणि पालकांचे मर्यादित शैक्षणिक मार्गदर्शन यामुळे मुलांनी पूर्वी शिकलेले ज्ञान विसरायला सुरुवात केली. विशेषतः पहिली ते तिसरीतील मुलांमध्ये वाचन-लेखन आणि गणितातील घसरण अधिक तीव्र होती. अभ्यासक्रमाशी सातत्य तुटल्यामुळे शिकण्याची साखळी तुटली आणि पुढील वर्गात जाण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये विकसित झाली नाहीत.
- 3. सामाजिक व मानसिक परिणाम:** शाळा केवळ शिक्षणाचे केंद्र नसून सामाजिकरणाचेही महत्त्वाचे ठिकाण आहे. शाळाबंदीमुळे मुलांचा मित्रांशी आणि शिक्षकांशी प्रत्यक्ष संवाद कमी झाला. यामुळे एकाकीपणा, भीती, ताणतणाव आणि आत्मविश्वासाचा अभाव या समस्या वाढल्या. खेळ, उपक्रम, समूहकार्य आणि शिस्तबद्ध दिनचर्येचा अभाव यामुळे मुलांचा सामाजिक व भावनिक विकास खुंटला. काही मुलांमध्ये चिडचिड, मोबाईल अवलंबित्व आणि शिकण्याविषयी उदासीनता वाढल्याचेही दिसून आले.
- 4. ग्रामीण व दुर्बल घटकांवरील परिणाम:** ग्रामीण भागातील मुले, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक आणि स्थलांतरित कुटुंबातील मुलांवर शाळाबंदीचा परिणाम अधिक तीव्र झाला. डिजिटल साधनांचा अभाव, इंटरनेटची अनुपलब्धता आणि पालकांचे मर्यादित शिक्षण यामुळे अनेक मुले पर्यायी शिक्षणापासून वंचित राहिली. उपजीविकेचा ताण आणि घरगुती कामांमध्ये गुंतवणूक वाढल्याने काही मुलांनी शिक्षणच सोडण्याचा धोका निर्माण झाला. त्यामुळे शैक्षणिक असमानता अधिक वाढली.
- 5. शिक्षक व पालकांची भूमिका:** या काळात शिक्षकांनी परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठी प्रयत्न केले; मात्र प्राथमिक स्तरासाठी ऑनलाइन अध्यापन मर्यादित ठरले. प्रत्यक्ष संवादाच्या अभावामुळे मुलांच्या अडचणी ओळखणे कठीण झाले. पालकांवर शिक्षणाची मोठी जबाबदारी आली, परंतु सर्व पालकांकडे वेळ, शैक्षणिक पात्रता किंवा तांत्रिक कौशल्ये नव्हती. परिणामी शिक्षक-पालक-विद्यार्थी यांच्यातील समन्वय कमी पडला. या अनुभवातून शिक्षक-पालक सहकार्याचे महत्त्व ठळकपणे समोर आले.

6. **उपस्थिती व शाळेशी नाते तुटण्याचा धोका:** शाळाबंदीमुळे अनेक मुलांची शाळेशी असलेली नियमित जोड तुटली. ऑनलाईन किंवा पर्यायी शिक्षणात सातत्य राखता न आल्याने उपस्थिती अनियमित राहिली. काही मुलांमध्ये शिकण्याची आवड कमी झाली, तर काहींनी शिक्षण कायमचे सोडण्याचा धोका निर्माण झाला. विशेषतः आर्थिक अडचणी असलेल्या कुटुंबांतील मुलांमध्ये हा धोका अधिक होता. शाळेशी भावनिक नाते तुटल्याने पुन्हा शिक्षणप्रवाहात आणणे आव्हानात्मक ठरले.
7. **मूल्यमापन व प्रगती मोजण्यातील अडचणी:** शाळाबंदीच्या काळात विद्यार्थ्यांचे नियमित मूल्यमापन प्रभावीपणे होऊ शकले नाही. चाचण्या, निरीक्षण आणि प्रत्यक्ष कामावर आधारित मूल्यमापन अभ्यासांमुळे मुलांची नेमकी शैक्षणिक पातळी ओळखणे कठीण झाले. त्यामुळे अध्ययनातील उणिवा वेळेवर लक्षात आल्या नाहीत. प्रगती मोजण्याची प्रक्रिया खंडित झाल्याने पुढील अध्यापन नियोजनावरही परिणाम झाला. ही पोकळी भरून काढण्यासाठी नंतर विशेष भरपाई कार्यक्रमांची गरज निर्माण झाली.

उपाययोजना

कोरोनाकाळातील शाळाबंदीमुळे प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या शैक्षणिक संपादणुकीत निर्माण झालेल्या अडचणी दूर करण्यासाठी नियोजनबद्ध व समावेशक उपाययोजना आवश्यक आहेत. अध्ययनातील घसरण भरून काढण्यासाठी शाळा, शिक्षक, पालक आणि शासन यांच्या समन्वयातून प्रभावी शैक्षणिक उपाय राबविणे गरजेचे आहे.

1. **अध्ययन भरपाई कार्यक्रम राबविणे:** शाळाबंदीमुळे निर्माण झालेली अध्ययन घसरण भरून काढण्यासाठी विशेष अध्ययन भरपाई कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे. या कार्यक्रमांमध्ये वाचन, लेखन आणि गणित यांसारख्या मूलभूत कौशल्यांवर भर देण्यात यावा. विद्यार्थ्यांची सध्याची अध्ययन पातळी तपासून त्यांच्या गरजेनुसार अतिरिक्त मार्गदर्शन, सराव आणि पुनरावृत्तीची संधी उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.
2. **मूलभूत अध्ययन क्षमतांवर विशेष लक्ष देणे:** प्राथमिक स्तरावरील शिक्षणात मूलभूत अध्ययन क्षमता मजबूत करणे अत्यंत आवश्यक आहे. वाचन समज, लेखन शुद्धता, गणिती संकल्पना आणि भाषिक कौशल्ये यांवर विशेष लक्ष केंद्रित करावे. अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यापेक्षा संकल्पनात्मक स्पष्टता आणि कौशल्य विकासाला प्राधान्य दिल्यास विद्यार्थ्यांचा शिक्षणाचा पाया अधिक सक्षम होऊ शकतो.
3. **पूरक वर्ग व ब्रिज कोर्सेस:** विद्यार्थ्यांना पुढील वर्गासाठी तयार करण्यासाठी पूरक वर्ग व ब्रिज कोर्सेस उपयुक्त ठरू शकतात. या कोर्सेसद्वारे मागील वर्गातील महत्त्वाच्या संकल्पनांची पुनरावृत्ती करता येते. अतिरिक्त तास, सुट्टीतील वर्ग किंवा शाळेनंतरचे अभ्यास सत्र यांद्वारे विद्यार्थ्यांना आत्मविश्वास मिळतो आणि अध्ययनातील दरी कमी करता येते.
4. **पालकांसाठी मार्गदर्शन व जागृती:** पालकांचा सक्रिय सहभाग शिक्षण प्रक्रियेत अत्यंत महत्त्वाचा आहे. पालकांसाठी मार्गदर्शन कार्यक्रम आयोजित करून त्यांना मुलांच्या शिक्षणात कसे सहभागी व्हावे याची माहिती देणे आवश्यक आहे. घरात अध्ययनपूरक वातावरण निर्माण करणे, नियमित अभ्यासाची सवय लावणे आणि मुलांना मानसिक आधार देणे यासाठी पालक जागृती उपयुक्त ठरते.
5. **मिश्र (Blended) शिक्षण पद्धतीचा अवलंब:** भविष्यातील शिक्षण अधिक प्रभावी करण्यासाठी मिश्र शिक्षण पद्धतीचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. प्रत्यक्ष वर्गशिक्षणासोबत डिजिटल साधनांचा संतुलित वापर केल्यास शिक्षण

अधिक लवचिक व समृद्ध होते. ऑनलाइन साहित्य, व्हिडिओ व्याख्याने आणि प्रत्यक्ष मार्गदर्शन यांचा योग्य समन्वय केल्यास विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमतांचा विकास अधिक परिणामकारकपणे होऊ शकतो.

निष्कर्ष

प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या शैक्षणिक संपादणुकीवर कोरोनाकाळातील शाळाबंदीचा परिणाम अत्यंत व्यापक व दीर्घकालीन स्वरूपाचा आहे. या काळात शिक्षणाची सातत्यता खंडित झाली आणि मुलांचा अध्ययन पाया कमकुवत झाला. वाचन, लेखन व गणित यांसारख्या मूलभूत कौशल्यांमध्ये घसरण दिसून आली. विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्बल घटकातील मुले सर्वाधिक प्रभावित झाली.

तथापि, हा काळ शिक्षण व्यवस्थेसाठी आत्मपरीक्षणाचा ठरला. शाळाबंदीमुळे शिक्षणातील असमानता स्पष्टपणे समोर आली. भविष्यात अशा परिस्थितीला सामोरे जाण्यासाठी शिक्षण व्यवस्था अधिक सक्षम, लवचिक आणि समावेशक बनवणे आवश्यक आहे.

अध्ययन भरपाई कार्यक्रम, मूलभूत अध्ययन क्षमतेवर केंद्रित धोरणे, शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि पालकांचा सक्रिय सहभाग यामुळे ही हानी भरून काढता येऊ शकते. प्राथमिक शिक्षणाचा पाया मजबूत केल्याशिवाय गुणवत्तापूर्ण शिक्षण शक्य नाही. एकूणच, कोरोनाकाळातील शाळाबंदीचा अनुभव भविष्यातील शैक्षणिक धोरणांसाठी मार्गदर्शक ठरू शकतो. योग्य उपाययोजनांच्या माध्यमातून प्राथमिक स्तरावरील मुलांची शैक्षणिक संपादनूक पुन्हा सक्षम करता येईल आणि शिक्षण व्यवस्था अधिक सुदृढ बनवता येईल.

संदर्भ

1. जाधव, एस. आर. (2019). *प्राथमिक शिक्षण : समस्या व उपाय*. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
2. देशमुख, व्ही. बी. (2020). *शिक्षण आणि सामाजिक बदल*. औरंगाबाद: कैलास प्रकाशन.
3. पवार, के. टी. (2021). कोरोनाकाळातील शाळाबंदीचा बालशिक्षणावर परिणाम. *शैक्षणिक परिवर्तन*, 5(1), 18–27.
4. सावंत, आर. डी. (2018). *बालकेंद्रित अध्यापन पद्धती*. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
5. महाराष्ट्र शासन, शिक्षण विभाग. (2020). *कोविड-१९ पार्श्वभूमीवरील शैक्षणिक धोरणे व उपाययोजना*. मुंबई: शासन प्रकाशन.
6. शिंदे, ए. एम. (2021). प्राथमिक स्तरावरील अध्ययन घसरण : कारणे व परिणाम. *शिक्षण संवाद*, 3(2), 44–52.
7. केंद्र सरकार, मानव संसाधन विकास मंत्रालय. (2020). *घरातून शिक्षण : प्राथमिक शिक्षणासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे*. नवी दिल्ली: भारत सरकार प्रकाशन.
8. लहाने, पी. एस. (2017). *मुलांचे अध्ययन व मानसशास्त्र*. पुणे: विद्या प्रकाशन.